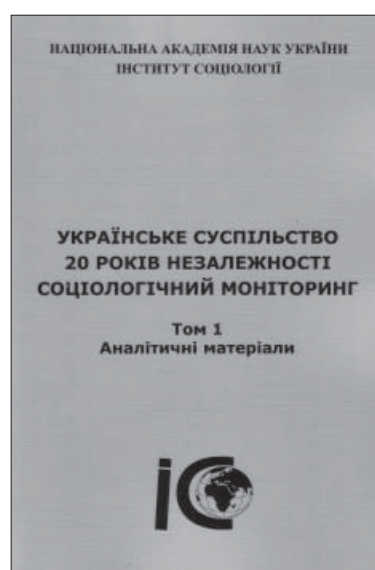

ДВАДЦЯТЬ РОКІВ СПОДІВАНЬ В УМОВАХ КРИЗИ**Рецензія на книгу «Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг» за ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги, Є.І. Головахи**

К.: Інститут соціології НАН України, 2011. — в 2-х тт.

З часу набуття нашою державою незалежності в 1991 р. в Україні встигло вирости нове покоління громадян, позбавлене впливу соціальних норм радянської доби. Відбувся короткий, але надзвичайно стрімкий перехід суспільства від однієї системи соціальних відносин до іншої. Те, на що деякі держави витрачали цілі століття, Україна зробила за короткий термін — 20 років. Чи був такий перехід з одного стану в інший революційним і проривним? На нашу думку, його краще охарактеризувати військовими термінами «вибуховий» та «розривний». Чому саме так? Адже результати досягнень наших найближчих сусідів — Чехії, Польщі, Угорщини, прибалтійських республік — начисто ілюструють можливість встановлення справді демократичних норм взаємин між державою та суспільством і переходу від соціалізму до капіталізму «з людським обличчям». Україна обрала власний шлях трансформаційних перетворень, внаслідок яких, як зазначає професор М.О. Шульга, «маємо не те, рекламоване в 1991 р. у ЗМІ розвинене демократичне, правове, ринкове, багате соціальне суспільство, а олігархічний дикий капіталізм, з гігантською соціальною поляризацією».

Широку панораму проходження українського суспільства крізь коротку, але надзвичайно насичену «епоху змін» демонструють результати унікального соціологічного моніторингу «Українське суспільство. Двадцять років незалежності», який Інститут соціології НАН України проводить із 1992 р. Винят-

ковість цього дослідницького проекту полягає в можливості відстеження динаміки показників громадської думки, соціально-психологічних установок, норм, стандартів суспільної поведінки, відображених у відповідях на запитання, згруповані в 15 блоків, майже з усіх сфер соціального життя — економіки, політики, суспільної моралі, соціального протесту, матеріального стану, між-національних відносин, трудової зайнятості, освіти, сім'ї та багатьох інших. Відповіді на ідентичні питання з року в рік упродовж двох десятиліть дають змогу не лише вченому, аналітику чи управлінцю, а й будь-якому соціально небайдужому громадянину безпосередньо побачити «у дзеркалі соціології

своє реальне зображення», до чого й закликає у вступній частині рецензованої праці директор Інституту соціології НАН України академік В.М. Ворона.

Особливого значення результати цього моніторингового дослідження українського суспільства набувають саме під час перетину 20-річного рубежу, коли, за словами М.О. Шульги, «соціологія переростає в історію». Це дає змогу усвідомити, з якого стану ми вийшли і до якого прийшли, зі всіма проміжними етапами цього непростого шляху.

Перехід українського суспільства від соціалізму до капіталізму розпочинався зі сподівань. Очікування кращого життя, прагнення змін стали легітимізуючою основою перетворень, які були здійснені правлячою елітою та контрелітними групами, що прагнули влади. В Україні, як і в інших республіках колишнього Радянського Союзу, відбулася кардинальна зміна інституціональних засад суспільного життя, що одержала назву «інституційного вибуху». Логічним наслідком такого «вибухового» переходу стало надзвичайно швидке переформатування соціальної структури, руйнація звичних, установлених порядків суспільного життя, розриви «по живому» соціальних зв'язків. Однак, парадокс пострадянської України полягає в її подвійній інституційній системі, де одночасно діють і старі, і нові соціальні інститути. Вийшовши із соціалізму, українське суспільство так і не спромоглося перейти до повноцінної системи капіталістичних відносин, «застрягнувши» у перехідному стані. Більш того, така система вже набула, за словами професора Є.І. Головахи, рис «гіперповноцінності», що означає згоду людей жити в умовах такої подвійності, суперечливий симбіоз якої забезпечує наявність усіх необхідних для соціальної інтеграції і стабільності атрибутів.

Чи тимчасове це явище? У ЗМІ часто лунає думка про те, що завершення в Україні так званого перехідного періоду неминуче пов'язане з відходом від соціально активної діяльності того покоління, яке зберігає установки радянської доби. На таку оптимістич-

ну точку зору можна відповісти відомим прислів'ям — «ніщо не буває таким постійним, як тимчасове». Результати соціологічного моніторингу свідчать про те, що соціальні інститути в Україні за ці два десятиліття вже почали відтворюватися на власній основі. Це дає підстави говорити про завершення трансформації українського суспільства, що, власне, і відзначив М.О. Шульга в післямові. Отже, ми отримали українське суспільство таким, яким воно склалося в *не-соціалістичній, недокапіталістичній пострадянській країні «третього світу»*. У найближчій перспективі кардинальних змін у такій суспільній конфігурації без серйозних соціальних потрясінь годі й чекати.

Звичайно, трансформація форм суспільного ладу на пострадянському просторі взагалі і в Україні зокрема, його організаційної інфраструктури не могла не позначитися на соціальній психології громадян. Зміни основних соціальних інститутів не могли не відбитися на всіх сферах суспільного життя, ціннісних орієнтаціях, поглядах і стандартах поведінки людей.

Наслідком «інституційного вибуху» став «інституційний вакуум», в умовах якого в соціумі поширилася аномія. «Перехідне суспільство» висунуло нові правила гри, у зв'язку з чим змінилися пріоритети. Уже не соціалістична, але ще й не капіталістична система вимагала виконання головної умови — економічного виживання в новому соціально-економічному середовищі, збереження і бажаного підвищення свого суспільного статусу, поліпшення матеріального становища. Усе інше, по суті, було принесено в жертву цій меті. Виживання в умовах численних криз (економічних, політичних, амортизаційних, демографічних) стало ознакою часу для будь-якого періоду після 1991 р. Українському суспільству вже в незалежній державі довелося більшість часу перебувати в кризових умовах, які набули рис *нормальних, узвичаєних*.

На відміну від постсоціалістичних країн Східної Європи, де коротка та болісна «шокова терапія» стала платою за трансформа-

ційні перетворення, в Україні «шоковість» була спорадично та безсистемно розтягнута в часі. Втім і таке «лікування» дало свої результати: переважна більшість українських громадян невпевнена у своєму майбутньому (навіть у короткостроковій перспективі), піддається впливу аномійної деморалізації (за весь період незалежності України індекс аномійної деморалізованості завжди був вищим за 12 балів, що означає його високий рівень).

Романтичні сподівання часів Горбачовської перебудови дуже швидко розвіялися перед реаліями нового життя. Парадоксально, але на початку 1990-х років громадяни України були більше налаштовані на цінності демократії та ринкової економіки, ніж тепер. У 1992–1996 рр. частка тих, хто підтримував програми приватизації землі, великих і малих підприємств, була значно більшою, ніж наприкінці першого десятиліття XXI ст. За останні шість років зросла кількість охочих відкрити власну справу. Проте, незважаючи на зменшення негативного ставлення до приватної власності та зростання інтересу щодо відкриття власної справи, згоду працювати у приватних підприємств виявила лише частина респондентів.

Демократичні цінності, ставлення до політичних інституцій, рівень політичної довіри за даними моніторингу також демонструють невпинне зниження з початку 1990-х років. Короткий емоційний «сплеск» позитивних оцінок (вони зафіксовані в дослідженні 2005 р.), пов'язаний із виборами Президента України в 2004 р., на тлі щорічних показників, відображених у графіках, має вигляд ситуаційного відхилення від загальних тенденцій.

Водночас слід зазначити наявність стійкої тенденції зменшення сегмента тих громадян, які висловлюються проти скасування смертної кари в Україні, що мало б свідчити про покращення показників толерантності. Однак аналіз безпосереднього спілкування людей демонструє, що терпимість у їхньому ставленні один до одного, навпаки, падає. Так, наприклад, у ставленні українців до

представників інших національностей можна відзначити стійку тенденцію зниження толерантності та, навпаки, зростання ксенофобії. У свідомості більше ніж половини громадян України недовіра до інших національностей стала запорукою їхньої особистої безпеки. За останні 20 років також зріс сегмент тих, хто має установку, що більшість людей готова піти на нечесний вчинок заради вигоди, і зараз він складає 69,0% від усіх опитаних.

Втім у динаміці показників соціологічного моніторингу українського суспільства можна помітити й позитивні зрушення. Незважаючи на те, що кількість респондентів, невпевнених у власному майбутньому, і досі налічує майже дві третини від загалу, можна відзначити тенденцію до зниження загальної невдоволеності життям. Її кризовий пік українці пройшли в 1998 р., надалі показники цієї тенденції тільки зменшувалися. Справді, результати моніторингу свідчать про зниження гостроти споживацьких проблем українців.

Проте ця позитивна динаміка не повинна створювати ілюзій щодо суцільного покращення життя в нашій державі. На зміну одним проблемам прийшли інші, що, відповідно, не зменшило загальної кризової напруженості в українському суспільстві. На цьому тлі й задіяні механізми соціально-психологічної адаптації, пристосування до сьогоденних реалій, що починають сприйматися як нормальні, звичайні для свого часу. Однак глибинна невдоволеність усе ж таки лишається. Про це свідчать показники індексу соціального самопочуття, які впродовж усього 20-річчя завжди перебували нижче від рівня умовного «нуля».

Така напруженість в українському суспільстві, зумовлена його перебуванням у перманентному кризовому стані, чудово проглядається у зіставленні з іншими європейськими країнами. На це вказують результати трьох етапів Європейського соціального дослідження, у якому Україна першою з країн СНД почала брати участь із 2004 р. Навіть якщо не зважати на контрасти

в оцінюванні економічної чи політичної ситуації, у відповідях українських респондентів виразно помітні нижчі показники задоволеності своїм життям, відчуття щастя, стану здоров'я, особистої безпеки у своєму населеному пункті тощо.

Підсумовуючи, зазначимо, що результати соціологічного моніторингу дають широке панорамне бачення змін, які відбувалися в українському суспільстві протягом останніх двадцяти років, та їхніх сьогоднішніх наслідків. Причину трансформації України з розвиненої індустріальної держави в країну третього світу, що стрімко дрейфує на узбіччя цивілізації, М.О. Шульга, Є.І. Головаха та інші дослідники вбачають у нестра-

тегічності владних еліт, їхній неспроможності дати відповідь на глобальні виклики сучасності.

Цілком поділяючи думку щодо головних ініціюючих суб'єктів соціальних перетворень в Україні, хочу водночас зауважити, що соціальна відповідальність за стан своєї країни обов'язкова для кожного її громадянина. І пасивність народу, що мовчазно та бездумно приймає стандарти «нового часу» від еліт, яким сам і делегував усі владні повноваження, жодною мірою його не виправдує. Зміни в країні на краще можуть розпочатися лише зі змінами громадянської свідомості й активності кожної людини.

А.О. Зоткін